

Лекція 2. Первісна культура.

План

1. Особливості культури первісного суспільства.
2. Найдавніша культура України
3. Трипільська культура та її місце в культурі України та Європи
4. Культура скіфів. Скіфський “звіриний” стиль.

Основні поняття: *анімізм, антропоморфізм, етногенез, ідеографія, магія, матриархат, міф, міфологія, петрогліфи, тотемізм, фетишизм.*

1. Особливості культури первісного суспільства.

Історія людства налічує 35-40 тисяч років. Найтриваліший її відтинок історики найчастіше називають первіснообщинним ладом або кам'яним віком. У культурології ці терміни можна вживати хіба як допоміжні: адже в цю епоху існували два принципово різні типи культури. Один спирався на привласнювальне господарювання, другий — на продуктивне. До продуктивного господарювання людство перейшло приблизно за 12-8 тисяч років до нашої ери. Вся попередня культура *Homo sapiens* — це культура збирання й полювання.

Спроба описати культуру збирання й полювання, якою вона була, приміром, 15 тисяч років тому, наражається на цілу низку труднощів. Поведінку людини за тієї доби не можна порівняти з поведінкою нашого сучасника, що живе в умовах науково-технічної цивілізації.

Знання про тодішню культуру ми дістаємо, вивчаючи життя племен збирачів і мисливців, які збереглися донині, а також вивчаючи рештки матеріальної культури первісного суспільства.

Збирачі й мисливці жили та кочували, об'єднані в невеликі групи з 40 або трохи менше осіб. Жінки збирали рослинну їжу, чоловіки полювали й рибалили. Такий розподіл праці за статевою ознакою існує майже в усіх племенах, які дотепер залишилися на цьому рівні розвитку, отже, він був характерний для культури збирання й полювання. Цей спосіб добування їжі вимагав кооперації та участі кожного члена групи, крім найменших дітей. Умовою розвитку культури збирання й полювання була мобільність і нечисельність такої групи. Споживши добуту їжу в місцевості навколо стоянки, люди могли залишатися на попередньому місці, пристосувавшись здобувати харчі із більшими труднощами (розширивши територію пошуків) або зменшивши реальне споживання. Це змушувало їх весь час пересуватися, мандрувати в пошуках нових місцевостей, багатих на їжу. Виникали відносно стабільні щорічні маршрути, пов'язані з сезонним визріванням плодів, нерестом риб, міграціями й розмноженням тварин. Упродовж року кожен рід міг чотири-п'ять разів змінити місце стоянки. Постійне пересування встановлювало жорстку залежність між кількістю мешканців і розміром

освоєної ними території. Одержані в XIX столітті дані свідчать, що для підтримання життя однієї особи треба було близько двох квадратних кілометрів землі. Група з 40 осіб потребувала території у 100 квадратних кілометрів. Тобто до виникнення сільського господарства на території, скажімо, сучасної Франції могло жити не більше як 20 тисяч осіб.

Отже, до виникнення продуктивного господарювання - землеробства і скотарства - на території України, наприклад, могло жити не більше 300 тис. чоловік.

Общини збирачів і мисливців мають універсальні риси: вони складаються з родин і в певну пору року, залежно від умов господарської діяльності, розпадаються на невеликі групи сімей, або господарські групи. Крім того, для виконання одночасних завдань (війни, мисливства, збирання) общини виділяють зі свого середовища цільові групи з чоловіків або жінок. Будучи відносно стабільною інституцією, община водночас є сукупністю рухомих, мінливих за складом і розміром господарських груп. Залежно від пори року господарські групи розпорошуються територією общини, щоб потім знову об'єднатися.

Община поєднує дві протилежні тенденції — стабільність і стійкість, з одного боку, мінливість й нестійкість — з іншого. Це робить її гнучким соціальним утворенням, здатним перебудовуватись відповідно до змін в природному середовищі, в демографічній ситуації, й, насамперед, у зв'язку з вимогами господарської діяльності. Саме пластичність і адаптивність общинної структури, головного виробничого механізму первісного суспільства, дали змогу первісному людству витримати найнесприятливіші кліматичні умови й заселити континенти. У цьому — одне з головних джерел стійкості й життєздатності первіснообщинного ладу

Життя людей первісної культури, тепер досить різнобічно вивчене етнографами, археологами та антропологами, виявилось зовсім не таким примітивним і бідним. Сучасну людину вражає багатство, різноманітність і насиченість суспільного й духовного життя людей кам'яного віку. За зовнішньою відсталістю відкрилося багатство й матеріальної культури, й духовного світу, найскладніші системи спорідненості й непрості, хоч і відповідна первісному укладові, соціальна організація, безмежне різноманіття обрядів, вірувань, міфів, сюжетів і форм образотворчого мистецтва, інших виявів народної творчості.

Матеріальну культуру збирачів і мисливців, здебільшого, характеризує використання кам'яних знарядь праці. Найдавніші з них — рубила з уламків каменю різних порід: кременю, кварциту, обсидіану, сланцю, що часто трапляються в приводі й легко розщеплюються. Найхарактернішими були ручні рубила із загостреною нижньою частиною й широкою верхньою, на яку спиралася долоня під час роботи, а також скребла. Деякі кам'яні знаряддя застосовувалися безпосередньо для здобування їжі й були більш спеціалізованими. Але, здебільшого, за їхньою допомогою виготовляли знаряддя з дерева, кістки й інших органічних матеріалів, а вже ті

використовувались у господарстві. Форма кам'яного виробу й техніка обробки каменю позначає етапи культурного розвитку людства.

У цей же період винайдені спис, до якого стали прикріпляти кам'яний наконечник, списометалка, лук і стріли, бумеранг, риболовецькі снасті, палиці-копачки й домашній посуд, що його виготовляли з плодів і деревини. Аборигени Австралії, Амазонки вміють виготовляти довбані човни, які використовують для рибальства та мандрівок водою на великі відстані. Місця перебування людей цієї епохи називають стоянками, стійбищами, поселеннями. Поселення бувають різних типів: довгочасові, короточасові, базові. Вони розташовувались як під відкритим небом, так і в печерах. Споруджувати будівлі (здебільшого конусні курені) людина почала ще в ашельську епоху, і вже з цього часу починає створювати штучний (соціальний) простір, що поряд із фізичним становить середовище, в якому протікає життя людини.

Людське життя було нетривалим, отож старих людей було мало. А потреба відтворювати багатство культури, не маючи писемності чи інших способів фіксації минулого, змушувала змалку навчати дітей, міцно карбуючи в їхній свідомості головні знання й навички. Тільки вплив якогось зовнішнього чинника (природної катастрофи, завоювання) міг порушити цю спадкоємність.

Такий тип культури, де діти вчаться у своїх попередників, де існує безумовність культурних цінностей, притаманна примітивним суспільствам (передусім тим, що лишилися на стадії культури збирання й полювання), називають постфігуративним, або традиційним. Саме влада традиції зумовила його незмінне існування впродовж тисячоліть, забезпечила збереження культурних надбань, культурну еволюцію, що відбувається завдяки кількісному накопиченню культурних винаходів.

Духовна культура збирачів і мисливців має синкретичний характер. Результат пізнання світу на основі примітивного способу виробництва, вона водночас вражає багатством образів і значень, що розвинуться потім в багатство духовної культури — цивілізації — мистецтво й релігію, науку й мораль, міф і фольклор.

До найдавнішої діяльності людини належить образотворче мистецтво. Його умовно поділяють на мистецтво малих форм, представлене невеликими за розмірами виробами епохи пізнього палеоліту (скульптурою, рідше - барельєфами, гравіруванням чи пофарбуванням на поверхні бивня, рога, кістки, каменю), та печерне мистецтво. Останнє своє вираження отримало в монументальному поліхромному живописі та петрогліфах - стародавніх написах та зображеннях на стінах печер, скелях чи камені, виконані фарбою, різьбленням або рельєфом. Основною зоною печерного мистецтва стала піренейська зона. Там відомо близько 120 "картинних галерей".

Найвідоміші скарбниці палеолітичного живопису — печера Ласко в південно-західній Франції, Альтамірська печера на півночі Іспанії та Капова печера на Нижньому Уралі. Печеру Ласко було відкрито в 1940 р. Свою

відомість вона одержала завдяки багатству і великій кількості знайдених тут малюнків первісних людей. Більша частина цих малюнків, а деякі з них відрізняються воістину величезними розмірами, прекрасно збереглася до нашого часу. В усіх залах печери, в переходах між ними, на стінах і стелі первісний художник зобразив у різних позах тих тварин, яких він бачив навколо себе: оленів, ведмедів, кабанів. Всі малюнки різнокольорові. Використовувались три фарби: чорна, жовта і червона. На тілі тварин і поруч з ними були нанесені насічки. Вони символізували політ дротика і поранення звіра. Багато малюнків носять сліди від метання в них справжніх списів і дротиків. Малюнків так багато, що місцями вони накладаються один на одного.

Для печерного живопису характерні поліхромні малюнки бізонів, оленів, коней, биків, носорогів. Йому притаманна майстерність, реалістичність, уміння передати прикметну рису певного виду тварин: могутність бізона й бика, стрункість оленя, спокійну ходу носорога. А людина зображається схематично, невміло — мабуть, іще не привертає уваги художника.

Трохи пізніше з'являються скульптурні зображення жінки, так звані «палеолітичні венери». Їхні обличчя лише схематично окреслені, інші частини тіла відтворені дуже конкретно й різко перебільшені. В цей же період з'являються елементи орнаменту на знаряддях праці, окремі геометричні штрихи, фігури.

На межі мезолітичної епохи потужна монументальна сюжетно-аніمالістична традиція попередньої доби змінилася на схематично-знакову і орнаментальну образотворчість, переважно малих форм. Домінуючими в художній діяльності людини стають антропоморфні теми, тобто зображення людини, увага до її руху, дій. Мезолітичні малярі зображували багатофігурні композиції, поєднані спільним змістом нерідко на мисливську тематику. Такі композиції виконувались не в печерах, а на зовнішній стороні скель. На таких «картинах» відтворювались сцени полювання, збройних сутичок. Чоловічий образ став домінуючим на протилежність жіночому. З'явився і перший жіночий одяг - «спіднички».

Зрозуміло, що первісне мистецтво (а це, крім образотворчого, музичне — танець, спів) мало й практичне значення, обрядове чи магічне, але сама здатність до нього і спроможність створити складний духовний образ за допомогою обмежених матеріальних засобів указують на високий рівень інтелектуальних здібностей людини. Первісна культура не має розвиненої релігійної системи, але людська свідомість уже створює складні уявлення, які закладають підвалини релігійної свідомості: магію, фетишизм, анімізм, тотемізм.

Магія (від лат. *magia* — чаклунство) — віра в надприродну можливість впливу практичної дії людини на об'єктивну дійсність, спричинена самою практичною змогою людини змінювати дійсність. Але оскільки на ранніх етапах історії ця можливість обмежена, людина доповнює її уявною,

надприродною дією. Магія присутня в танці, що передує полюванню, в шептанні знахарки, що виганяє хворобу з тіла хворого, в обряді хрещення водою, яка очищає від гріхів. У житті первісного мисливця майже немає такої сфери діяльності, яка не доповнювалася й магічними діями.

Розрізнялись такі види магії: чорна магія - її мета завдати шкоди комусь; біла магія - її мета допомогти комусь; любовна магія - її мета - привернути або відвернути кохання; лікувальна магія - «шаманське» лікування хвороб; господарська магія - забезпечення врожаю або успіхів у полюванні; словесна (вербальна) магія.

Фетишизм (від *fetico* — зроблений) — віра в надприродні властивості матеріальних речей. Найпоширеніша форма фетишизму — носіння амулетів, що оберігають людину від лиха й поганого, надприродного впливу. В пізніших релігіях фетишизм перетворився на поклоніння священним книгам (Біблії, Корану), іншим священним предметам. Фетишами є перші культові споруди.

Анімізм (від лат. *anima* — душа) виникає як усвідомлення людиною специфіки внутрішнього духовного світу, що й дістає назву «душа», «дух». Виникають уявлення про безсмертя душі й про можливість існування її окремо від тіла, про що свідчить поява обряду поховання людини. Саме анімізм згодом переростає в ідеї духа, божества, бога.

Анімізм поширюється також на тварин, рослини й узагалі на природний світ: кожне явище, кожний предмет наділено душею. З анімізмом пов'язане виникнення тотемізму (від північноамериканського «от-тотем» — його рід), віри в існування прабатька окремого роду людини — певної тварини, рослини тощо. У розвиненій формі тотемізм існував у північноамериканських індіанців, коли європейці колонізували Америку.

У збирачів і мисливців релігійний культ ще не має самостійного значення, а органічно включений в обряди, які супроводжують найважливіші події життя людей. Тому це суспільство ще не має професійних служителів культу, хоча деяка перевага в його виконанні належала чоловікам.

Культура збирання й полювання мала у своєму надбанні чимало позитивного знання, яке здобувалося внаслідок спостережень за природою та практичною діяльністю людини. Це, передусім, знання тварин і рослин, природних явищ, астрономічні знання, а також створення календаря, вміння рахувати, піктографічне письмо, елементи медицини.

Приблизно 15-12 тисяч років тому відбулися події, які завдяки Гордонові Чайлду дістали загально визнану тепер у науці назву «неолітична революція». Хоч вони й тривали кілька тисячоліть, проти десятків тисячоліть попереднього існування сапієнтної людини, це таки справді був революційний стрибок. У цей час стався перехід від привласнювального до продуктивного господарювання, різко зросла чисельність населення, виникли етноси та прамови.

В економіці «неолітична революція» означала майже одночасну появу землеробства і скотарства, пізніше з'явилися кераміка та шліфовані кам'яні

знаряддя виробництва. Продуктивне господарювання давало змогу опанувати нові, не обжиті людиною простори. І землеробство, і скотарство відкривали можливості господарського освоєння ландшафтних зон, які раніше не використовувалися. Але й там, де господарство лишалося привласнювальним, удосконалювалася технологія, знаряддя праці завдяки ідеям, запозиченим у продуктивних господарствах.

Доба неоліту, що принесла якісні зміни в структурі побуту людства, відбилась у мистецтві появою найдавніших астрально-космічних символів. Саме в цей час зросла залежність виробничої діяльності людини від правильного врахування закономірностей руху небесних світил, визначення прильоту з вирію та відльоту до нього птахів, часу нересту риб, від орієнтації людини у просторі тощо. Особливе значення мав осілий спосіб життя. Прив'язаність до території, створювала в свідомості людини уявлення про упорядкований простір, або космос, що брав свій початок і мав своїм центром поселення людини. Саме навколо цих орієнтирів (територія - космос -людина) почала творитися міфологія (від грец. *mythos* - передання, легенди) -оповідь про богів, духів, легендарних героїв, пращурів.

У міфології органічно перепліталися елементи науки, релігії, філософії, мистецтва та самого буття людини. Міфологічне мислення заповнило її свідомість, створюючи штучний світ фантастичних образів. Однак міф в уявленні первісної людини виконував функцію життєвого дороговказу. У будь-якій ситуації він допомагав людині віднайти сенс буття та душевний спокій. За значенням міф був конкретністю і реальністю, пов'язував у єдине ціле дійсність і фантастичну уяву. Поза міфом з його героями та образами людина існувати не могла.

Міфологічна модель світу в уявленні первісної людини - це насамперед тотожність макро- і мікрокосмосу, природи і людини, яка знаходила свій вияв у поясненнях космічного простору і Землі, в побутовій сфері (побудові житла, орнаментатії посуду, декоруванні одягу), антропоморфізмі неживих об'єктів у мові (сонце сходить і заходить, падає дощ, підніжжя гори, ніжка стола тощо). Елементи міфології й досі збереглися у свідомості людей у формі расових та класових міфів, культу вождів, ритуалів масових збіговищ.

Всесвіт у його знаковій формі найповніше втілюється в орнаментальному мистецтві, яке набуло розвитку з появою нового, невідомого раніше матеріалу -кераміки, що утворилася внаслідок обпалення глиняних виробів за часів неоліту. Кераміка цього періоду є важливою археологічною ознакою культур, що часто отримують сучасну назву за типом орнаменту. Легкість його нанесення надавала первісним народам єдину можливість виявити свою творчість, естетичні смаки та втілити через символіку орнаменту свої міфологеми про навколишній світ.

Термін «етнос» у давньогрецькій мові має більш як десять значень: народ, плем'я, юрба, стадо, стан, соціальна група, клас тощо.

Етнічна спільність — це спільнота, пов'язана певною загальною культурою в найширшому розумінні цього слова. Тому потрібен певний

рівень розвитку культури, щоб у ній могли з'явитися визначні й усвідомлювані відмінності, яких досить для самопротиставлення колективів з різною культурою, тобто етнічні відмінності. Саме такий комплекс культурних відмінностей формується в умовах переходу від привласнювального до продуктивного господарювання.

Розвиток писемності — необхідна умова переходу до цивілізації. За цим фактом стоїть якість соціально-культурного розвитку людства, а не лише наявність графічного засобу фіксування інформації. Писемність пройшла досить довгий шлях розвитку, мала своєрідні форми, наприклад, вузликове письмо індіанців або клинопис асирійців, але є певна закономірність у розвитку способів фіксування інформації.

Науці відомо три головних типи письма, що історично змінюють один одного (маються на увазі не окремі мови, а процес мовного розвитку загалом) — піктографію, ідеографію й фонографію.

Піктографія (від лат. «розмальований» і грец. «пишу») — це письмо, знаки якого (піктограми) мають вигляд схематичних малюнків, що наочно зображають предмети і явища дійсності (людей, птахів, дерева, хижі тощо).

Ідеографія. Цей термін («поняття, пишу») частіше замінюється терміном «логографія» (від грец. «слово», «пишу»). Знаки ідеографічного письма називаються ідеограмами (логограмами).

Якщо піктограма зображує предмет, то ідеограма позначає зміст, суть слова. Ідеограма не конче має нагадувати про якийсь предмет своєю схожістю з ним, вона є умовним знаком слова. Щоб уявити собі сутність ідеограм (логограм) виразніше, звернімося до сучасних цифр і арифметичних знаків. Це досить досконалі ідеограми. Кожна із них нічим не нагадує позначений ними «предмет».

Різновидом ідеографії є так звана ієрогліфіка, що нею послуговувались у Давньому Єгипті, тепер — у країнах Сходу. Ієрогліфи (від грец. «священний» і «вирізьблене зображення») — це ідеографічні знаки, в написах яких зберігається деяка, скоріше символічна подібність із предметом. Наприклад, у єгипетському письмі схематичне зображення ноги означало «йти», коло з крапкою посередині — «сонце», схематичний малюнок птаха — «летіти» тощо. Ідеографія виявилася досить стійкою системою письма, й у деяких народів існує й досі (наприклад, китайське письмо).

Фонографія. Знаки фонографічного (від грец. «голос», «пишу») письма (фонограми) означають звукові елементи слова, тобто склади або звуки (фонемі). Залежно від цього слід розрізняти два різновиди фонографії — складове письмо (індійське) і буквене (українське).

Фонографія має очевидні переваги над ідеографією, а тим більше над піктографією. Добре розвинена ідеографічна система письма складається, зазвичай, з кількох десятків тисяч знаків. Сучасні розвинуті фонографічні системи письма налічують лише кілька десятків знаків (букв). Отже, людина потребує для засвоєння грамоти набагато менше сил і часу. Саме народи з

фонографічною системою письма досягли високого рівня письменності населення ще за давніх часів.

Крім зачатків писемності, в культурі раннього землеробства закладені підвалини ще багатьох культурних досягнень. Передусім це стосується вдосконалення засобів праці. Землеробство спочатку було мотижним, і лише в V—IV тисячоліттях до нашої ери, після приручення великої рогатої худоби, — плужним. Для виготовлення плугів спершу використовували шліфований камінь, а потім вони були бронзові або мали бронзові наконечники. З'являється архітектура — глиняні й дерев'яні споруди (житло й культові приміщення). Поступово, зі збільшенням густоти населення, в деяких регіонах світу виникають міські поселення. Цьому сприяло освоєння гончарного ремесла (винахід гончарного круга відносять до V-IV тис. до н.е.), розвиток ремесел і торгівлі, а також необхідність захисту від ворогів. Одне з найдавніших міст — Єрихон (VII тис. до н.е.) з його стінами й вежами, навколишніми сільськогосподарськими угіддями й трьома тисячами жителів, стало величним творінням свого часу .

Дуже велике значення мали відкриття та освоєння корисних властивостей металів. Першим металом, яким оволоділа людина, була мідь. Це сталося в перехідному періоді від кам'яного віку до епохи бронзи - у так званому мідному віці, або ж енеоліті (IV-III тис. до н.е.).

Близько 3000-1100 рр. до н.е. - доба бронзи - першого штучно створеного людиною металевого сплаву. Бронза являє собою сплав міді та олова. Цей метал був твердіший та гостріший, ніж мідь. Крім того, він краще піддається обробці. Температура його плавлення значно нижча: мідь плавиться за температури 1056 градусів, а бронза - близько 700-900 градусів. Таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба. Коли люди пересвідчилися у перевагах нового металу, з нього почали виготовляти знаряддя праці та зброю. Найкраща бронза - 9 частин міді та 1 частина олова. Застосування мідної сокири втричі збільшувало продуктивність праці в порівнянні з кам'яною сокирою. Бронзові сокири давали ще більшу віддачу.

У бронзову віці людина розширила свої знання про зодіакальну символіку, розвинула уявлення про душу, що керує тілом і не залежить від нього. Це спричинило виникнення культу мертвих, появу масових могильників та формування поховального обряду. Поховальний обряд, пов'язаний із віруваннями предків про відхід душі до неба, що почав складатися з кінця мідного - початку бронзового віку, виявився в появі складних поховальних споруд - мегалітів (від грец. - *megas* - великий та *lithos* - камінь). Мегаліти - це культові споруди, складені з великих брил каміння. Вони відомі в Західній Європі, Криму, Північній Африці, Азії, Індії, на Кавказі тощо. До мегалітів відносяться різні типи споруд. Це зокрема - менгіри, що являють собою вертикально занурену у землю кам'яну брилу 45м заввишки; дольмени, що мають форму камерної гробниці, поширену в Ірландії, Великобританії, Прибалтиці, Причорномор'ї.

Особливим типом мегалітичних камерних гробниць є кромлехи - що являють собою кільце з каменів навколо кургану з верхнім перекриттям. Унікальною архітектурною пам'яткою такого типу є знаменитий британський Стоунхендж (від англ. Stonehenge - висячі камені), розташований у центрі рівнини Солсбері. Він складається з трьох побудованих у різний час споруд. Пам'ятник мав релігійне, культове призначення, був місцем для ритуальних церемоній і поховань. Деякі вчені припускають, що він був також стародавньою обсерваторією. Курган символізував ідею центра, Всесвіту та "закону". Дія "закону" виявлялася і в долі душі небіжчика після смерті. Поховальний обряд мав на меті забезпечити душі її божественного володаря безсмертя. Вчені припускають, що за часів бронзи потойбічне життя вважалося для людини основним, головнішим за життя. Свідченням тому і є домінування поховальних споруд над житловими.

На початку I тис. до н.е. основним матеріалом для виготовлення більшості знарядь праці та зброї стає залізо. Воно зробило революцію в усіх ланках людського життя - в господарстві, побуті, військовій справі, соціальних відносинах. Людина навчилася робити із заліза тверді та гострі знаряддя праці, які допомогли їй оволодіти величезними просторами землі, вивільнити їх від лісів та боліт і засіяти зерном.

З розвитком матеріальної культури, знарядь праці розвивались елементи духовної культури, зокрема мова та мислення. У процесі розкладу первіснообщинного ладу почалося виділення професійної розумової праці. Такими професіоналами, в першу чергу, ставали вожді, жерці - професійні служителі культу, воєначальники.

Успіхи продуктивного господарювання й усього комплексу ранньої аграрної культури зумовили в середині V тисячоліття до нашої ери появу перших держав. Починалась епоха цивілізацій.

Приблизно 5 тисяч років тому серед величезного моря первісних суспільств і архаїчних культур з'являються перші суспільства - цивілізації. Дві перші цивілізації виникли приблизно одночасно (на межі IV і III тис. до н.е.) на Близькому Сході (Шумер) і в Північній Африці (Стародавній Єгипет), третя - в Південній Азії (індійська цивілізація) в III тис. до н.е., четвертий і п'ятий цивілізаційні центри - відповідно в Китаї та в басейні Егейського моря (в II тис. до н.е.). В останні століття до н.е. і перші століття н.е. вони утворюють вже майже суцільну зону стародавніх цивілізацій. Вона простягалася від Атлантичного океану на Заході (Римська імперія) до Тихого океану на Сході (імперія Хань в Китаї). В Америці перші цивілізації виникли в I тис. н.е.

Отже, протягом первісної доби відбувся антропо- і соціокультурогенез, що мав різні прояви, але його найважливішими ознаками стала поява людини сучасного типу, а з нею - й передавання інформації та набутого досвіду з покоління в покоління, становлення суспільних інститутів та соціальних явищ, зокрема мистецтва. За часів первісності відбувся значний стрибок у розвитку знарядь праці, з'явилася металева індустрія та штучні матеріали,

яких немає в природі (бронза, кераміка). Перехід до осілості, землеробства та скотарства, поява торгівлі, перших міст, концентрація політичної влади, зародження письма знаменували початок прогресуючого розвитку людства на шляху до цивілізації.

2. Найдавніша культура України

Складні та багатогранні процеси походження народів та їхніх культур постійно привертають до себе увагу. За свою багатовікову історію український народ створив велику культуру, зробив значний внесок у культуру світову. Українська культура пройшла складний шлях. Вона увібрала в себе кращі надбання минулого, збагатилась культурами інших народів. На цьому шляху було багато досягнень та втрат.

В умовах незалежної Української держави вивчення її культури - важливе питання. Адже це питання про те, хто такі українці і звідки пішов український народ, питання його прабатьківщини, часу його виникнення, місця серед інших жителів планети. Люди хочуть знати себе, своє коріння, своє походження.

Витоки української культури сягають часу первісного суспільства. Це одна з найдревніших європейських культур. Щодо часу появи найдавніших людей на території сучасної України, то спочатку історична наука стверджувала, що це сталося в період раннього палеоліту - 300-200 тис. років тому. Підтвердженням цьому є матеріали палеолітичної стоянки, яка існувала 200 тис. роки тому поблизу с. Лука-Врублівецька (Кам'янець-Подільського район] Хмельницької області, на Дністрі). Проте українські археологи в одній із експедицій на Закарпатті знайшли кам'яні знаряддя праці, виготовлені людиною, які датуються значно раніше - мільйон років тому. Це на сьогодні найстаріша пам'ятка в Європі палеолітичного періоду. З огляду на наведені факти можна зробити такий незаперечний висновок, що територія України була заселена першими людьми ще в праісторичну добу. Як свідчить археологія, антропогенез в Україні відбувався, напевне, відповідно до тих самих стадій розвитку людини, що й в інших регіонах Землі.

Стоянки людей пізнього палеоліту відкриті археологами практично на всій території України. Причому такі з них, як Мізинська на Десні, Кирилівська, Межирічська, Пнцівська, як зазначає О.Знойко, не мали аналогів в Європі. Підтверджується це численними матеріалізованими пам'ятками духовної культури палеоліту. Важливе місце з-поміж них належить похованням. Вони вперше з'явилися в різних районах світу, в тому числі й на території України. Всі палеолітичні поховання, здійснені в місцях проживання людей, у межах жител і поселень виступають як своєрідне жертвоприношення, що повинно було забезпечити спокійне життя їхнім родичам на тому світі, а не як поховальний обряд, що виник пізніше.

Духовне піднесення палеолітичної людини позначилося на її мистецтві. З цієї точки зору цікавим є твердження М. Чмихова про те, що найдавнішим предметом із елементами графіки є частина ребра бика, знайденого у Франції. На ньому зображені довгі глибокі паралельні лінії, пересічені короткими паралельними лініями, що утворюють в місцях перетину начебто кути, зигзаги з прямокутними зубцями. В Україні перші зразки мистецтва з'явилися приблизно в цю саму епоху. Із стоянок Молодове I (Чернівецька обл.) і Пронятин (Тернопільськ обл.) походять кістки тварин, прикрашені прокресленими лініями. На мамонтон/лопатці з Молодового I в центрі зображено тварину, а по боках - різні прямі лінії. Предмети з пізньопалеолітичного мистецтва відомі на території Євразії¹, Малої Азії. Чимало їх виявлено й в Україні. Так, розпис червоною вохрою зберігся на лопатці та двох щелепах мамонта (Мізин) і на черепі мамонта прокреслені композиції - на мамонтових бивнях (Межиріч, Кирилінська стоянка в Києві, різні риси та ямки, розташовані в певному порядку на виробах із кістки, рогу, каменю. На Мізинській стоянці знайдено кістяні пластинки к з орнаментом (меандр, кути, "ялинки"), а також два браслети: один зроблено вигляді широкої пластинки, вирізаної з мамонтового бивня та орнаментовані зигзагом і меандром, інший - із п'яти дужок-пластинок, укритих рядами різьблених похилених ліній, що утворюють шеврони.

На згаданих палеолітичних стоянках в Україні виявлено також кістяні статуетки жінок, тварин, прикрашені геометричним орнаментом. Жіночі статуетки по-в'язують із культом прародительки, інші - з мисливською магією. Первісне мистецтво було тісно пов'язане з магичними обрядами, що справлялися у культових приміщеннях або святилищах - рукотворних або природних до яких, на думку відомих археологів В. Даниленка і М. Чмихова, відносять Кам'яну Могилу поблизу Мелітополя.

Гроти Кам'яної Могили, починаючи з пізнього палеоліту, використовувалися як приміщення для релігійних обрядів.

Закономірно постає запитання: як ці гроти були оформлені для проведення релігійних обрядів?

Один з дослідників пам'яток Кам'яної Могили М. Чмихой підкреслює, що всі гроти розмальовані зображеннями тварин великих розмірів - турів, мамонтів. Ці настінні малюнки пофарбовані і займають великі площі. Більшість зображень тварин оточена рядами вертикальних насічок, округлими ямками, крапками, що імітують рани від списів. Отже, виходячи із сюжетів цих зображень, можна стверджувати, що вони пов'язані з мисливською магією.

Аналогічний сюжет має композиція зображених тварин у Печері Чаклуна, яка входить до пам'яток Кам'яної Могили. Відмінність лише в тому, що серед зображень мамонтів, биків, печерних левів, носорогів трапляються образи людей (переважно жінок), часто в масках з рогами і шкурах. І тут сюжет малюнку свідчить про виконання зображеними образами якогось магичного обряду.

На думку дослідників, діапазон ритуальних зображень і предметів зі стоянок пізнього палеоліту, відкритих у різних районах Землі, в тому числі й в Україні, досить широкий і свідчить про зародження уявлень ерших людей про природу й людське суспільство. Переконливим свідченням цього є тотемні символи.

В Україні, на думку вчених, тотемними символами були ритуальні предмети зі стоянок пізнього палеоліту (Мізин, Кам'яна Могила, Костенки I та ін.) у вигляді статуєток жінки, пташки. Найдавнішими символами тотемів-жінок виступали, на наш погляд, численні жіночі, тотемів-чоловіків - поодинокі чоловічі статуєтки, тотемів-тварин - анімалістичні зображення. Пізніше склалися уявлення про тотемів-птахів, плазунів, земноводних, а також тотемів-яєць та ікринок. Такими тотемами були рибоподібна плитка з Кам'яної Могили, яка мала риси жіночої фігури, і два яйцеподібні предмети з бівня мамонта, що закінчувалися гострими шипами (Костенки I). Крім того, палеолітична людність України почала використовувати тотемів-"гуділок" на зразок відповідного символу австралійських аборигенів, які були поширені по всій території Євразії від Атлантичного до Тихого океану.

Для того щоб картина духовності палеолітичної людності була повнішою, слід сказати про зародження музичної культури. На думку вітчизняних і зарубіжних дослідників, у добу палеоліту почали з'являтися перші музичні інструменти. Зазначимо, що в усіх народів світу вони були ідентичними. Про це свідчать їх зразки, знайдені в багатьох країнах у тому числі й в Україні. Наприклад, на палеолітичній стоянці Придністров'я знайдено чотири флейти, одна з яких мала дуже складну на той час конструкцію: на її роговому корпусі лишилися сліди шести отворів, за допомогою яких можна було відтворювати цілу гаму звуків.

За свідченням дослідника Мізинської стоянки С. Бібікова, частину часток мамонта використовували як перші ударні інструменти (гомілка, лопатка, тазова кістка, нижня щелепа тощо).

З огляду на зазначене можна зробити висновок, що культура людини в палеолітичну добу, зразки мистецтва, музики, вірувань на території України, як і в інших районах Землі, зароджувались у період пізнього палеоліту. Найвищим досягненням палеолітичної людини в духовній сфері можна вважати тотемні символи, уявлення та зародження обрядів, які не виходили за межі мисливської магії.

Людність епох мезоліту, неоліту - бронзи значною мірою зберегла духовні здобутки попередньої епохи і розвинула культуру далі. Матеріали, знайдені на численних мезолітичних стоянках в Україні серед яких Журавська стоянка на Чернігівщині, Кирилівська у Києві, Гребеники на Одещині, Фат'ма-Коба і Мурзак-Коба в Криму. У Прикарпатті і Подністров'ї також виділяються кілька культурних мезолітичних типів, зокрема Кунін, Вороців-Старуня, Камениця-Баранне, вивчення яких розпочалося. У цю епоху формуються деякі особливості різних культур, що слід розцінювати як прояви палеоетнографічних рис окремих етнічних спільностей.

Образотворче мистецтво родоплемінної общини, як свідчать археологічні пам'ятки, - це кругла скульптура і рельєф. З'являються графічні зображення тварин, рідше рослин і людей. Наскельні малюнки з великою експресією та реалістичністю зображують тварин і людей, мисливські та військові сцени, релігійні сюжети, танці. Зароджується пісенне, танцювальне й інструментальне мистецтво. Зазначимо, що музичні інструменти виникли рано. Це ударні пристрої з двох кісток, дрючків, натягнутої шкіри, найпростіші щипкові інструменти, прототипом яких, мабуть, були тятна лука, різні сурми, сопілки, гудочки тощо. Одним з найдавніших видів мистецтва були танці. Первісні люди танцювали колективно, дуже образно відтворюючи сцени полювання, рибальства, воєнних дій, статевих стосунків, поклоніння силам природи та ін.

В образотворчому мистецтві неолітичних племен поширюється декоративний напрям, тобто прикрашення вжиткових речей (посуду, одягу, зброї тощо) художнім розписом, вишивкою, різьбою. Наприклад, кераміку, яку в ранньому неоліті нічим не прикрашали, в пізньому неоліті лісової смуги України почали оздоблювати орнаментом.

Розглянемо основні риси найповніше досліджених неолітичних культур України.

Буго-дністровська культура була поширена на території вздовж середніх течій Дністра і Південного Бугу. Датується другою половиною VI-V тисячоліттям до н.е.

Всього відомо близько 60 стоянок та окремих місцезнаходжень. Головні з них розміщені на території Вінницької і Кіровоградської областей — Саврань, Самчинці, Сокільці та в Молдові — Сороки. На поселеннях досліджено наземні житла підпрямокутної форми стовпової конструкції.

Кераміка гостро- і плоскодонна з лінійно-меандровим орнаментом. На середньому етапі розвитку культури з'являється гребінцевий орнамент. Крем'яний інвентар мікролітичний, у тому числі зустрічаються трапецієподібні вкладиші. У вжитку були також кістяні рибальські гачки, мотики з рогу оленя, кам'яні зернотерки тощо.

У V тис. до н. е. на південному сході Європи виникла велика культурно-історична область землеробсько-скотарських племен, яка простяглася до території сучасної України. Тут існувала землеробська культура із своєю керамікою, прикрашеною лінійно-стрічковим орнаментом, в силу чого ця культура одержала назву - культура лінійно-стрічкової кераміки. В основі господарства племен цієї культури лежало вирощування ячменю, пшениці, гороху, бобів, льону на невеликих ділянках, які обробляли мотикою. Причому ці ділянки оброблялись доти, поки вони давали врожай, а як тільки ті переставали родити, люди переселялися на нове місце. Тварин тримали мало. За матеріалами поховань встановлено, що носії культури лінійно-стрічкової кераміки належали до середземноморського типу. Вони були невисокі на зріст, вузьколиці, з тонкими рисами обличчя.

Сурська, або сурсько-дніпровська, культура датується V — початком IV тисячоліття до н.е. Вона була поширена, головним чином, у Надпоріжжі (острови Сурський, Шулаїв, Стрільча Скеля поблизу Дніпро, острів Виноградний північніше Запоріжжя тощо). Окремі місцезнаходження цієї культури відомі в Приазов'ї (Кам'яна Могила) та на р. Орель (Йоси-півка). Всього виявлено понад 20 стоянок із сурською керамікою, поховання невідомі. На найкраще досліджених поселеннях на островах Сурському і Шулаєвому розкопано напівземлянкові житла.

Основним заняттям населення було мисливство і рибальство, на місцях поселень виявлено кістки і свійських тварин — бика, свині.

Кераміка своєрідна, переважно гостродонна, з добре відмуленої глини, інколи з домішками черепашок, сіра, згладжена. Орнамент прокреслений або у вигляді ямок. Характерним для культури є і кам'яний посуд, інколи гостродонний або у вигляді корита, зрідка прикрашений врізним орнаментом. В інших культурах України кам'яний посуд не зустрічається.

На стоянках виявлено велику кількість кістяних знарядь — кинджали, гачки, вістря стріл, гарпуни та багато інших. Такої кількості й розмаїття кістяних знарядь не знає жодна з неолітичних культур України. Відомі кам'яні шліфовані тесла та дрібні крем'яні вироби.

На початку IV тисячоліття до н.е. населення сурської культури в Надпоріжжі було витиснуто дніпро-донецькими племенами, що прийшли сюди з більш північних територій Подніпров'я.

Дніпро-донецька культура охоплювала все Подніпров'я, середню течію Сіверського Дінця, Полісся, лісостепове Лівобережжя і Прип'ять; датується другою половиною V — III тисячоліттям до н.е. На території України і Білорусі відомо понад 200 поселень і 20 могильників цієї культури. Значна кількість поселень і всі могильники розкопані. Найвідоміші з них: Вовчок і Собачки в Надпоріжжі, Бондариха і Устя Осколу на Сіверському Дінці, Бузьки на Черкащині, Микільська Слобідка (нині в Києві), Грині — на Тетереві, Литвин у Білорусі. На поселеннях інколи вдається відзначити сліди наземних жител і відкритих вогнищ.

Культура характеризується так званою гребінцево-накольчастою керамікою, названою так за основними типами орнаменту. Горщики гостродонні, плоскодонні. Рідко зустрічаються мисочки. У глину, з якої їх виготовляли, часто домішували траву або пісок.

Дніпро-донецькі племена займалися, в основному, мисливством і рибальством, але знали також і свійських тварин. Роль скотарства була особливо значною на більш південних територіях Подніпров'я. В Надпоріжжі, наприклад, серед виявлених на деяких стоянках кісток більше 80 % з них належить свійським тваринам (бик, свиня). Населенню були відомі і зачатки землеробства — на кераміці з поселення Віта Литовська під Києвом та в комплексах Волині виявлено відбитки зерен культурного ячменю.

Матеріальній культурі властиві крем'яні і кам'яні шліфовані сокири клиноподібної форми; ножі й скребки, вістря стріл і списів з кременю.

Для дніпро-донецької культури характерні колективні могильники маріупольського типу. Маріупольський могильник (розкопки М.О.Макаренка) являв собою довгу (28 м) і вузьку яму глибиною більше одного метра, де в ряд і кількома ярусами залягало більше 120 поховань, засипаних порошком червоної вохри. Покійники були покладені у випростаному стані на спині, біля них знайдено багато прикрас, вирізьблених з ікла кабана, кістки і каменю, крем'яні ножі, скребки, сокири тощо. У двох випадках при померлих виявлено кам'яні навертя булав досконалої роботи з циліндричним отвором для держака. Тут зустрічаються і перші прикраси з міді.

Антропологічний тип людей дніпро-донецької культури вивчений досить докладно. Це було високоросле, кремезне, широколице населення так званого пізньокроманьйонського типу.

3. Трипільська культура та її місце в культурі України та Європи

В епоху енеоліту землі України почали розподілятися на зони трьох господарських типів. Правобережжя стало колицкою трипільської землеробської культури, а степовий південь - скотарства, пов'язаного з племенами так званої ямної культури, що вели кочовий спосіб життя у степах від Дністра до Зауралля. У лісах і лісостепах поруч з мисливцями й риболовами траплялися й представники скотарства (середньостогівська культура IV—III тис. до н.е.). Попри наявні умови більш-менш помітної конвергенції (змішування, асиміляції) між культурами різного типу в цей період не спостерігається. Проте, за археологічними даними, здобутки сусідів були відомі представникам кожної з культур, які все ж віддавали перевагу традиційному для них способу господарювання.

Близькою за типом господарства до культури лінійно-стрічкової кераміки була поширена в Україні Трипільська культура (назву дано за першим місцем її виявлення біля с. Трипілья поблизу Києва), яка була відкрита у 1896 р. В. Хвойкою. На сьогодні межах України та Молдови відомі сотні трипільських поселень.

Трипільські племена займали величезний простір Східної Європи від Слобідської України до Словаччини і Румунії, від Чернігівщини до Чорного моря Балканського півострова.

Трипільське селище складалося з десятків будинків розміщених по колу.

Вони мали прямокутну форму розміром від 20 до 150 м². будівлі — на стовпах із дерева й глини, різної величини, долівка яких часом на дерев'яному підкладі, мащена кількома шарами глини, а стіни плетені з пруття між дубовими стовпами й обмазані глиною. На дубових стовпах — чотирихилий дах будинку вкритий соломною чи очеретом з діркою для диму.

В більших будівлях є по кілька житлових кімнат із 1 - 2 печами та стіни із входом. Є кімнати й без печей, комори для переховування зерна.

Квадратні склеплені печі (з дерева, лози й глини) стоять на основі з випалених глиняних валків. Біля печей — підвищення, “лежанка” з таких же вальків. Під стіною печі — місце на величезний посуд для припасів і на зернотерки. Біля самої печі кухонний посуд (миски й горщики). Стіни й піч іноді прикрашені кольоровим розписом. Фасад у приміщенні фарбували жовтий або червоний колір. Забудову поселень здійснювали по колу, із загоном для худоби в центрі (Володимирівка). На поселенні Майданецьке (Черкащина площею 300-400 га будинки стояли десятма концентричними колами, розділеними радіальними вулицями; зафіксовано близько 2 тис. жител. Такі поселення-гіганти, що їх умовно називають "протомістами", знайдено й поблизу сіл Доброводи й Талянки (Черкаська обл.). В мистецтві вживали улюблені червоні й чорні фарби. Трипільці мали культу (бугая, кози, гадюки) і язичницькі обряди. У килимарстві, гончарстві, вишиванках, писанках використовували геометричні та рослинні орнаменти, які були поширені в неолітичну епоху в Україні. Одним з найкращих проявів матеріального та культурного розвитку трипільці було їхнє керамічне виробництво. Посуд поділяли на дві великі групи: кухонний і столовий. Кухонний (простий за формами) виготовляли з глини з домішкою товчених черепків або черепашки; орнамент складався з окремих наліпів на шийці. Столовий - більш вишуканий - з відмуленої глини. Типи - найрізноманітніші: горщики, миски, глечики, накривки та ін. Орнамент переважно спіральномандрувий. Серед орнаментальних схем трапляються зображення тварин і людей.

Окрема група гончарних виробів — глиняні людські і тваринні фігурки. Перші з них, переважно жіночі, різного віку (чоловічих дуже мало — схематичні і мідяні реалістичні. Іноді зазначена зачіска (Кринички), татування (Зазулинці), частіше намисто. Фігурки мають культове призначення, в матріархальній родині вони могли представляти матір-родоначальницю й водночас ідолів — символів плодючості. В житті вони стояли на підвищених “культових” місцях біля печей. Культово-магічний характер їх підтверджується також знаходженням у похованнях (Усатове). Є багато фігурок домашніх тварин, головно биків, що їх можна пов’язувати з полемістичним культом (Романівка).

Знаряддя праці виготовляли в основному з каменю, кістки, рог. Трипільці мали в своєму користуванні крем’яні скребачки, пилки, ножі, однобічно опуклі кам’яні мотики, рогові мотики й шила та кістяні кинджали, серпи й ганчірні лежачки до гладження посуду. Також була розвинута гребінчаста кераміка. Металевих виробів було ще мало. Проте вони свідчать, що трипільці займалися куванням ніді, імпортованої з Близького Сходу, а згодом - ливарством срібла. Важливо зазначити, що господарство трипільських племен було високорозвиненим. Його основою були землеробство й скотарство. Трипільці вирощували пшеницю" ячмінь, овес, розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней. Крім того, займалися полюванням тарібальством.

Покійників трипільці спалювали (Колодин, Васильківці) або ховали в поховальному одязі в скорченій (Крутогородинці, Чернихів) чи випрямленій (Колодисте, Щербаківка) позах. За деякими етноанатомічними показниками трипільці були досить далекими від пізніших слов'ян, тому важко вбачати в них безпосередніх попередників теперішніх українців.

Могутня Трипільська культура мала широкі зв'язки з культурами Малої Азії, східної Європи, Кавказу і особливо з найпоширенішою і найвпливовішою тоді Егейською, або Кріто-Мікенською, культурою, яка постала близько 6000 років до н. е. в басейні Середземного моря. Егейська культура, як перша європейська і разом з тим світова, мала значний вплив на Трипільську, про що свідчить схожість у господарстві, житлобудуванні, побуті, кераміці, віруванні тощо. Отже, територія

України ще за часів неоліту була поєднана з могутньою культурою, яка була не відокремленою, а пов'язаною з іншими культурами Європи, і яка входить як ланка до того ланцюга, що пов'язує в єдине ціле тодішній культурний світ.

В антропологічному плані, як свідчать багато дослідників Трипільської культури, серед носіїв її переважав середземноморський тип вузьколицих людей. У північних районах території, зайнятої трипільцями, серед останніх зустрічаються також європеїди, близькі до місцевого Дніпро-донецького населення Подніпров'я.

Близько 2000 р. до н. е. трипільська культура занепадає. Її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском більш численних і войовничих, як вважають, індоєвропейських народів археологічної культури бойових сокир і шнуркової кераміки, а частково змішуються з ними. Нове населення прийшло зі сходу і, як вважають фахівці, вперше у світі приручило коня для верхової їзди. Індоєвропейці частково осідали на плодючих землях і переходили до землеробства, а частково продовжували кочувати у південних регіонах України.

Однак відтепер традиції землеробства разом з осідлим способом життя стають вирішальними при визначенні культурного розвитку народів на наших землях. В II тис. до н. е. ці традиції розвиваються в межах так званих білогородівської, а потім і чорноліської культур, які дослідники відносять до праслов'янсько-балтійських.

Білогородівська культура виникла на правому березі Середнього Подніпров'я, тобто в розвиненому землеробському регіоні колишньої трипільської культури. Близько XVI-XII ст. до н. е. білогородівці з успіхом опановували території Лівобережжя, сягаючи Сіверського Дінця. Як і трипільці, вони зводили великі городища, часом оточували все більш міцними земляними валами, посиленими. У верхній частині загостреними стовпами. IX-VII ст. до н. е. датується панування чорноліської культури, пов'язаної з великим укріпленим городищем з трьома лініями валів і ровів у верхів'ях р. Інгулець (Кіровоградська обл.). Перетворитися на цивілізацію цій протокультурі знов-таки зашкодили кочівники, які увійшли в історію як

кіммерійці. Навалу кіммерійців у цілому можна визнати явищем руйнівним для розвитку культури. Проте войовничі степовики сприяли розповсюдженню в широкому степовому доквіллі здобутків тих народів, які зазнали від них поразки. У вигляді військової здобичі кіммерійці несли із собою предмети престижного споживання: одяг, прикраси, ужиткові речі. Та найбільше вони сприяли розповсюдженню кінського й військового спорядження, яке часто мало всі ознаки витворів справжнього мистецтва: фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені складними орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. До того ж кіммерійці вже оволоділи секретами виготовлення зброї з заліза, знали ковальську справу й мали навички ковальської зварки металів.

Цілий ряд елементів Трипільської культури - система господарства, топографія оселень, декоративний розпис будинків, побут, приготування страв, одяг, характер орнаментальних мотивів розмальованої кераміки, весільна й поховальна обрядовість, вірування тощо - стали органічною частиною культури українського народу.

Отже, можемо зробити висновок, що матеріальна і духовна культура індоєвропейців, і в тому числі предків українців, на землях України вепоху неоліту та енеоліту розвивалася відповідно до нової соціально-економічної ситуації, позначеної розвитком землеробства і звідси поступовим пере ходом племен до осідлого способу життя. Підвищення культури землеробства спричинило розвиток ремесел, що, в свою чергу, сприяло розвою ужиткового мистецтва. В цей же час вперше з'явилися зразки усної народної творчості. Таким чином, культура неоліту стала вагомим періодом становлення східноєвропейської культури.

4. Культура скіфів. Скіфський “звіриний” стиль

Найяскравішою рисою скіфської культури є звіриний стиль. Його виникнення, мабуть, пов'язане з самою природою кочового суспільства, яке завдяки мобільності та войовничості набуло певних переваг над осілими народами, певної свободи у виборі життєвого простору. Це висунуло на перший план могутніх ватажків, військову аристократію, яка мала закріпити своє лідерство у знаковій системі. Образ звіра найкраще відповідав духові цього середовища, тому й набув поширення передусім в оздобленні обладунку воїна та коня, а також ритуальних і престижних речей.

Техніка творення зооморфних образів різнилася залежно від матеріалу, з якого виготовлялися ті чи інші речі, і їхнього призначення. Більшість золотих виробів використовувалася для оздоблення парадної зброї, одягу, чаш, тобто призначалася для розміщення на площині. Тому зображення тварин витиснено із листового золота. Деякі речі, а також окремі деталі із золота виготовляли у вигляді фігурок тварин чи їхніх частин шляхом литва, тому вони мають вигляд скульптурок чи високого рельєфу. Всеосяжність зооморфізації, особливо за архаїчного часу, зумовила втілення образів тварин і в інших матеріалах: бронзі, кістці, залізі, можливо, навіть дереві. Більшість

таких виробів мали утилітарну функцію. Вони демонструють дивовижну єдність форми (функції) речі з образом тварини. Вирізавши голівку на одному кінці й копитце на іншому, псалій перетворювали у стилізовану фігурку тварини; круглу бляху виготовляли у вигляді згорненого калачиком хижака; залізний бубонець із закрученим угорі кінцем ставав голівкою хижого птаха.

Репертуар зображень містить, насамперед, образи хижаків (пантера, лев, рись, барс, орел, вовк, а також дикий кабан). У них виразно простежується бажання посилити функцію речей: додати воїнові та його вірному товаришеві коневі сили, спритності, наснаги до перемоги, навіть агресивності. Звідси й акцентція уваги на певних органах: велике вирячкувате око, гарячі роздуті ніздрі, непропорційно великий хижий дзьоб, вишкірені зуби. Цей прийом вилився в передачу образу через його прикметну рису, тобто в заміну цілого частиною: могутнім дзьобом чи кігтем, лапою, крилом, голівкою або протомою. Акцентція уваги на певних рисах (органах) призвела до передачі їх знову ж таки звіриними образами. Кігті пантери з Келермесу виконано у вигляді стилізованих фігурок пантери у позі калачиком, низку їх розміщено й на хвості. Цей прийом дістав назву "зооморфного перевтілення". На деяких виробках поєднання різних образів, плавне перетікання одного в інший, їхня мінливість і загадковість утворюють таке плутане мереживо, що недосвідчене око може сприйняти його як загадковий візерунок. Поєднання різних образів — завершених чи у вигляді знака-органу (риси) — нагадує закодований у шараді текст. Особливо це притаманне звіриному стилю архаїчної пори.

Водночас були поширені й образи "мирних" тварин — травоядних (олень, козел, баран, кінь), а також риб і водоплавних птахів, їхні зображення доволі реалістичні, хоча й не позбавлені гіперболізації деяких рис та мотиву зооморфного перевтілення (гіллясті роги оленя уздовж усього тулуба закінчуються стилізованими голівками птахів). Третю групу становлять синкретичні образи. Загалом зображення тварин постають неначе виокремленими із навколишнього світу, і це враження інколи навіть підкреслюється розмежувальними лініями.

Сюжетні композиції поширюються з V ст. до н. е. і передають сцени нападу хижаків на травоядних, шматування. У ролі хижаків нерідко виступають фантастичні крилаті істоти — грифони — з тулубом кошака й орлиною головою на довгій з гребенем шиї. На центральній сцені нижнього ярусу пекторалі такі чудовиська шматують коней, на бокових — лев і пантера накинулися на оленя і кабана. "Поле битви" та постаті тварин облямовано овами, поміж звірами інколи вклинюється розетка. Таким чином, звіриний стиль доповнюється рослинним, який особливо пишно розквітає у IV ст. до н. е. Настає "золота ера" звіриного стилю, золоті вироби витісняють кістяні й бронзові.

Проте лишилася одна сфера, куди золото не проникло. Це — бронзові або залізні навершя, пов'язані, очевидно, з парадними та поховальними

кортежами, штандартами. Вони являють собою металевий штир чи трубку, увінчані повним або частковим зображенням звіра, птаха, дерева чи антропоморфа. Інколи зображення розміщено на кулястому ажурному "постамент!" з кульками всередині, що нагадує брязкальця. Мелодійно звучать і наверх з підвішеними маленькими дзвониками.

У V ст. до н. е. набувають поширення й антропоморфні зображення представлено як повними, так і частковими фігурами. Особливо популярними були нашивні бляшки із зображенням голови людей різного віку, статі й навіть раси — анфас чи профіль, з різними зачісками та головними уборами. Повні фігури представлено як окремими зображеннями, так і груповими — сюжетними. На тлі усталених образів та сюжетів трапляються оригінальні композиції. Усі ці зміни демонструють еллінізацію скіфського мистецтва, як і втілення грецьких міфологічних тем на речах, призначених для скіфів (голівки Горгони, танцюючі менади, сюжети троянського циклу).

Хоча ми вживаємо слово "оздоблення", значення різних образів не обмежувалося естетичною функцією. Поява фігуративних зображень відбиває нове бачення світу, нову ідеологію. Тому зміст їх можна досягнути лише в контексті міфотворчості скіфів, що стосувалася двох основних моментів: їхнього походження і сонму божеств — творців та охоронців світу,

Народ скіфів не мав писемності, а притаманні йому міфи, уявлення і будь-яка інформація передавалася з уст в уста. З цієї причини писемні відомості про скіфів дійшли до нас тільки у текстах представників інших народів і культур. Але народний світогляд як формоутворюючий фактор втілюється у будь-якій діяльності представників народу, а особливо це проявляється в мистецтві, яке і під-порядковане саме такій меті. А у випадку скіфського звіриного стилю можливим є припущення, що оскільки народ не мав писемності, щоб увічнити свої світоглядні позиції у написаних словах, то, можливо, частково чи повністю цю функцію взяло на себе образотворче мистецтво даного народу, ставши у певному сенсі подібним до писемної мови. Цікаво, що кочівники контактували з народами, у яких була писемність (наприклад, з греками) і, теоретично, могли б спробувати перейняти її або створити щось подібне, але це виявилось їм не потрібним. І цілком можливо, що для функцій, подібних до тих, які виконує писемність, у них слугувало мистецтво. Однак якщо припущення і є правильним, то очевидно, що спосіб передачі інформації буде своєрідним. Отже, скіфський звіриний стиль у певному сенсі є чимось подібним до письма, але це тільки один з його аспектів.

Інше питання, якщо це дійсно була "мова", то якого роду вона була і для якого спілкування була призначена? Адже вона, звичайно, не могла виконувати тих функцій, для яких слугує усна мова. Крім того, у скіфів була усна мова для повсякденного спілкування. Є правдоподібним (в тому числі на основі вище-казаного), що такі зображення були сакральними (а водночас мали і апотропеїчну функцію).

В традиціях індоіранців є уявлення про перевтілення божеств у тварин та сили природи. На основі цього робиться припущення про те, що в будь-якому разі деякі зі скіфських зооморфних зображень представляють такі перевтілення божеств. А багатофігурні композиції, в такому разі, можуть передавати цілий міфологічний сюжет. Але, здається, подібне зображення промовляє чітко тільки до того, хто вже знає, що зображено, воно не оповідає, а скоріше просто вказує. Зображення є тільки нагадуванням, в цьому сенсі воно дійсно є знаком і схемою. Уявляється правдоподібним, що саме таким було завдання "мови" скіфського звірино-го стилю - бути сукупністю ярликів для складних понять. Таке зображення не оповідає, а тільки нагадує те, що глядач уже знає.

Безперечно, що міфологічні уявлення у скіфському суспільстві передавались з уст в уста, а твори мистецтва, вірогідно, були саме схематичними зображеннями цих уявлень. До того, хто не знає сюжетів, зображених у закодованій формі на творах, виконаних у звірино-му стилі, скіфські зображення будуть "промовляти" тільки на загальнолюдському рівні, а ще будуть викликати асоціації, зумовлені особливостями психіки конкретного спостерігача, будуть захоплювати своєю незвичайністю, але не зможуть змалювати міфологічної сцени, яка за ними прихована.

Потрібно, звичайно, припустити, що є багато серед скіфських творів і таких, що являють собою просто декоративні зображення тварин. Мистецтво звірино-го стилю - це народне декоративно-прикладне мистецтво. В ньому була сильною традиція народу, яка відбирала найкраще з того, що вдавалося створити народним майстрам, і відкидала те, що було невдалим. Але скіфське анімалістичне мистецтво не було подібне, наприклад, до ікони, де все диктує канон, і митець не може від нього відступити. Видається безсумнівним, що скіфський митець був вільний у своєму творчому пошуку, принаймні, до того моменту, поки не виходив за межі загальноприйнятого у скіфському суспільстві. І це проявляється в розмаїтті мистецтва звірино-го стилю. "Мова" скіфського мистецтва була живою. Вірогідно, одна ідея, один сюжет могли втілюватися в багатьох різноманітних варіантах зображення.

Водночас особливість зображень звірино-го стилю в тому, що вони можуть бути багатозначними. Анімалістичне зображення є одночасно і зображенням конкретної тварини, і знаком божества. Воно і декоративне, і сакральне. Воно одночасно є ілюстрацією міфологічної оповіді, апотропеєм і декором.

Виглядає так, що в скіфські зображення, які ілюструють міфологічні сюжети, майстер повинен був внести означення ключових моментів сюжету, а вже скомпонувати їх можна було за принципом декоративності. Тоді така композиція являє собою "орнаментальне" зображення, складене зі знаків, які є втіленнями основних акцентів міфологічної оповіді.

Але в скіфському анімалістичному мистецтві є і зображення дещо іншого характеру. Сцена тер-заня, наприклад, що була дуже популярною у скіфів, часто представляє собою композицію з повнофігур-ними

зображеннями реальних чи вигаданих тварин. Але і вона в пізній період часом представляється як схематизоване зображення всього однієї тварини, в якій злиті воєдино риси трав'яного і хижака.

Крім того, свої особливості в скіфський звіриний стиль вносив і вплив грецького мистецтва, а багато творів були навіть виконані грецькими майстрами для кочівників.

Отже, твори мистецтва скіфського звірино-го стилю наділені унікальною виразністю. Але серед них є предмети, які значно відрізняються між собою за стилістикою. Одні з них дуже реалістичні, а інші стилізовані настільки, що форма в них викривлюється і набуває химерних рис. Зустрічаються одночасно зображення повних фігур тварин і тільки якихось деталей фігури (лап, вух, голів, ніг.). Часом дві або кілька фігур тварин поєднуються, з них утворюється зображення однієї фантастичної тварини. Відтак, скіфське мистецтво дуже різноманітне, але одночасно вписане в рамки одного стилю.

Питання для самоконтролю

1. Які є версії щодо походження людини?
2. Які початкові форми організації первісного суспільства?
3. Назвати перші галузі господарської діяльності людини.
4. Що дала людству неолітична революція?
5. Які особливості матеріальної і духовної культури первісного суспільства?
6. Назвати знаряддя праці первісної людини.
7. Яка історична наука вивчає історію за допомогою речей, пам'ятників життя людей?
8. Як називались стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер тварин, птахів, людей, знаків?
9. Що таке ойкумена?
10. Які причини виникнення релігії в первісному суспільстві?

Література

Основна:

1. Бокань В.А. Культурологія : навч. посібник / В. А. Бокань. К.: МАУП, 2003. 136 с.
2. Гаврюшенко О. А. Історія культури : навч. посібник / О.А.Гаврюшенко, В. М. Шейко, Л. Г. Тишевська). К.: Кондор, 2004. 763 с.
3. Зотов В.М. Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів : навч. посіб. для вузів / В.М.Зотов, А.В.Клімачова, В.О.Таран; Мін-во освіти і науки України, Запоріж. юрид. ін.-т Дніпропетровськ. держ. ун-ту внутр. справ. К.: Центр учб. літ., 2009. 262с.
4. Історія української культури : навч. посібник / за ред.: В.П.Мельника, М.В. Кашуби, А.В. Яртіся. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 482 с.
5. Історія української та зарубіжної культури : навч. посібник/ За ред. С.М.Клапчука. К.: Знання – Прес, 2007. 358 с.

6. Культурологія : теорія та історія культури : навч. посіб. рек. МОН України / за ред. І. І. Тюрменко. К.: ЦУЛ, 2010. 370 с.
7. Культурологія. українська та зарубіжна культура : навч. посібник / за ред. М. М. Заковича. К.: Знання, 2010. 592 с.

Додаткова:

1. Антошкіна Л. І. Історія та культура давнього населення України та правові норми охорони археологічної спадщини : навч.-метод. посібник / Л.І.Антошкіна, В. Ю. Мурзін ; ЗЮІ Дніпропетровськ. Держ. ун-ту МВС України, Бердянськ. Ін.-т п-ва. Донецьк: Юго-Восток, 2006.
2. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / Михайло Відейко. К.: Наш час, 2008.
3. Гуменна Д. Минуле пливе в майбутнє. Розповідь про Трипілля. Нью-Йорк, 1978
4. Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. Т. 1, Кн. перша / Н.Б.Бурдо, М. Ю. Відейко, В. О. Дергачов та ін. К.: Укрполіграфмедіа, 2004.
5. Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. Т. 2 / В. І. Балабіна, Т.Д.Белоновська, Т. А. Бобровський та ін. К.: Укрполіграфмедіа, 2004.
6. Косянчук Л. Г. Історія української та світової культури : частина перша : від первісності до елліністичної епохи. – Тернопіль: Астон, 2001.
7. Мистецтво давньої України. // О.Уманцев. К.: Либідь, 2002.
8. Міфи України: За кн. Г. Булашева “Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях” / Пер. Ю. Г. Буряка. К.: Довіра, 2003.
9. Піддубний С. В. Найдавніші пам’ятки України / Сергій Піддубний. – Кіровоград: Поліграф-сервіс, 2011.
10. Світова художня культура: Від первісного суспільства до початку середньовіччя: навч. посібник для студ вузів / О. П. Щолокова, С. В. Шип, О.Л. Шевнюк, О. М. Семашко. К.: Вища школа, 2004
11. Степанчук В. М. Льодовики, мамонти та первісні люди : Україна мільйон років тому. К.: Наш час, 2007.
12. Україна і Світ: стародавні цивілізації (з давніх часів до 500 р. до н. е. / [упоряд. : М. Г. Белік, Г. Б. Войцехівська, Н. М. Артем’єва]. К.: КРІОН, 2009.
13. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : (навч. посібник для ін-тів та ун-тів) / М. О. Чмихов, Н. М. Кравченко, І.Т.Черняков. К.: Либідь, 1992.